

منابع مورد استفاده در پژوهش فرش ایران

حسین کمندلو*

چکیده مقاله:

فرش یکی از هنرهای سنتی و کاربردی است که ریشه در تاریخ و فرهنگ ایران بزرگ دارد. شاید به دلیل کاربردی (زیر انداز) بودن این هنر، کمتر مطلبی در مورد گذشته ی با شکوه آن، در موزه ها، مجموعه های شخصی و کتابها موجود باشد.

هنر فرش بافی متفاوت با دیگر هنرهای ایرانی است، زیرا اغلب معماران، نقاشان، خوشنویسان و هنرمندانی که در کارگاه های درباری مشغول به کار بودند و از خود آثاری به یادگار گذاشته اند، به طرق مختلف نام آنها ماندگار شده است. گاهی این هنرمندان کار خود را امضا می کردند، گاه در مرقعات و نامه های شاهانه ذکری از آنها می شده است، گاه نگهداری نسبتاً خوب برخی از این آثار باعث گردیده که نام آنها در قرنهای بعد جاودان ماند و یا اینکه محققان امروزی ما با جستجوی کارشناسانه و تطبیق برخی آثار با یکدیگر نام نقاش، معمار و خوشنویس را زنده می کنند. اما در عرصه فرش این امر کمتر اتفاق افتاده است. دستیافتهای ایرانی به دلیل استفاده از الیاف گیاهی و جانوری و همچنین عدم مراقبت در طی سالیان از بین می روند و ردی از آنها باقی نمانده و همین امر سبب شده است بزرگان این عرصه اکثراً گمنام باقی بمانند.

محقق برای انجام دادن یک پژوهش خوب و اصولی در زمینه فرش، مجبور است حجم انبوهی از کتابهای متفاوت را مطالعه کند. این کتابها می تواند در زمینه تاریخ، جغرافی، دین، باستان شناسی، جامعه شناسی، نهاد شناسی، نگارگری و... باشد. او بدین وسیله شاید بتواند تاریخ شروع فرشباپی، مفهوم یک نقشمایه و یا قوم بافنده آن را شناسایی کند. در این تحقیق سعی شده است، تعدادی از منابع که در حوزه های متفاوت به نگارش در آمده به اختصار معرفی شود، تا راهی برای درک بهتر حوزه فرش بافی در ایران باشد.

واژگان کلیدی:

فرش، قالی، پژوهش، باستان شناسی، نگارگری، سفرنامه، موزه ها.

* کارشناس ارشد پژوهش هنر، عضو هیئت علمی گروه فرش دانشگاه هنر سمنان

منابع مورد مطالعه:

برای تحقیق در مورد صنعت فرش در ایران از آغاز تا کنون منابع مختلفی وجود دارد که یک محقق باید به آنها توجه کند. این منابع به طور کلی عبارتند از:

الف- یافته های باستان شناسان. ب- نوشته های سفرنامه نویسان و تاریخ نگاران. ج- نقاشی ها، نگاره ها و عکسهای باقی مانده از دوران گذشته. د- فرش ها و دستبافتهایی که در موزه های فرش نگهداری می شود. ه- بازار فرش، افراد کارشناس و خُبره. و- کتابهای فرش و هنر اسلامی.

شاید بتوان گفت موارد اشاره شده در بالا از مهمترین منابع موجود در مورد شناخت فرش و یا نقشمایه های به کار رفته در فرش ایرانی هستند که یک محقق با در اختیار داشتن آنها می تواند تحقیق و پژوهشی مناسب و خوب تهیه کند. اما برای درک بهتر برخی مفاهیم، نیاز به کتابهایی در زمینه تاریخ ادیان، نماد شناسی، تاریخ ایران، معماری و تزیینات وابسته، دایره المعارفهای هنری و ادبی، فرهنگ های لغت و ... است، که به دلیل کثرت، از معرفی آنها در این مقاله خودداری شده است.

الف- یافته های باستان شناسان:

یکی از منابعی که با جستجو و مطالعه در آنها می توان گوشه ای از تاریخ و هنر فرشهای ایران را پیدا نمود، مقالات، گزارشها و کتابهایی است که باستان شناسان تالیف و چاپ کرده اند.

تا قبل از پیدایش فرش پازیریک، کارشناسان هنر فرش، تاریخ بافت فرش و زیر اندازه را به صورت تقریبی در نوشته هایشان بیان می کردند، زیرا مدارک مستندی از فرش بافی ایرانی (فرش کامل و یا حتی پاره فرش) در دسترس نبوده است. آرتور اپهام پوپ در جلد ششم کتاب سیری در هنر ایران تاریخ ساخت زیر اندازه را به زمانی مربوط می داند که بشر توانسته است خانه یا سرپناهی برای خود بسازد و نخستین زیر اندازه انسانها با توجه به اسکان در کنار رودها حصیر و بوریا بوده است.

با گذشت زمان و کاوش هایی که باستان شناسان در نقاط مختلف انجام می دهند نشانه هایی از دستبافتهای ایرانی و یا وسایلی که برای بافت فرش ضروری بوده است، بدست می آید.

در سال ۱۹۴۹م/ ۱۳۲۸ش، سرگئی رودنکو در منطقه پازیریک که در آن گورهای اقوام سکایی قرار داشت فرشی تقریباً مربع شکل در ابعاد ۲۰۰×۱۸۹/۲۳ سانتی متر کشف می کند. مهمترین ویژگی این دستبافت اثبات این فرضیه بود که انسانها در ۲۵۰۰ سال قبل قادر به ایجاد گره در فرش بودند و تصور بافت فرش به شیوه گلیم بافی تا حدی بر طرف گردید.

ابزاری که ایگورن خلوپین در گورهای عصر مفرغ در ترکمنستان و در نزدیکی عشق آباد کنونی کشف کرد، سابقه قالی بافی را تا ۱۵۰۰ تا ۲۵۰۰ سال قبل از میلاد گسترش داد. یافته های باستان شناسان در زمانهای مختلف می تواند سندی باشد بر سابقه فرشهای ایرانیان از گذشته های دور، همچنین می تواند به یافتن سر نخ در مورد مکانهای بافت فرش و یا

منشأ اصلی برخی از نقشمایه های به کار رفته در فرشهای ایرانی کمک کند. برخی از کتابهایی که باستان شناسان تالیف نموده اند دارای تصاویری از سفالینه ها، آثار فلزی، نقش برجسته ها و ... هستند. این تصاویر می توانند در رمز گشایی برخی از نقشمایه های قالی کمک شایانی به محقق بکنند. در زیر برخی از این کتابها به اختصار معرفی می شوند:

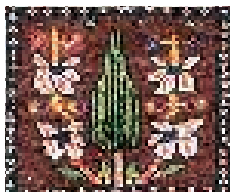
تاریخ عیلام (پیر آمیه)، ایران باستان (حسن پیرنیا)، هنر ایران (آندره گدار)، هنر ایران در دوران ماد و هخامنشی (رمان گیرشمن)، هنر ایران در دوران پارسی و ساسانی (رمان گیرشمن)، ایران در شرق باستان (ارنست هرتسفلد) و ...

ب- نوشته های سفرنامه نویسان و تاریخ نگاران:

از دیگر منابعی که با مطالعه آنها می توان ردی از سابقه فرشهای ایران بزرگ پیدا نمود، کتابهایی است که سفرنامه نویسان، تاریخ نگاران و گاه شاعران فارسی زبان در قرنهای مختلف به نگارش در آورده اند و اکنون در دسترس است. شماری از سفرنامه نویسان و جغرافی دانان مسلمان در قرون اولیه اسلامی به ایران سفر کردند، کتابهایی در مورد ایران نوشتند، آنها در کتابهایشان اشاره به محصولات و دستبافتهایی می کنند که در شهر های مختلف ایران تولید و یا به فروش می رسیده است. این کتابها منبع بسیار مفیدی برای کارشناسان و محققان فرش است، تا با آن سابقه فرشهای در یک مکان را ردیابی کنند. برخی از این سفرنامه ها عبارتند از: حدود العالم من المشرق الی المغرب (نویسنده نامعلوم)، صورة الارض (تالیف ابن حوقل)، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم (ابوعبدا... محمد بن احمد مقدسی)، معجم البلدان (یاقوت حموی)، تقویم البلدان (ابوالفداء)، نزهة القلوب (حمدا... مستوفی قزوینی) و ... با گذشت زمان به تدریج افرادی از کشورهای اروپایی به ایران سفر کردند که مقاصد تجاری، مذهبی و یا استعماری داشتند. برخی از آنها گزارش های بسیار خوب و دقیقی در مورد محصولات تولیدی و یا سیاست های شاهان ایران در مورد فرش بافی را در کتابهای خود به ثبت رسانده اند. از سفرنامه نویسان عصر تیموری و صفوی می توان به : روی کلاویخو، شاردن، تاورنیه، کروزینسکی و ... اشاره نمود.

در عصر قاجار سفرنامه نویسی توسط افراد غربی به بالا ترین حد خود می رسد. نکته مثبت در این سفرنامه ها اشاره بیشتر به فرش های ایرانی است که شاید به این خاطر بود که چند سال پس از سلطنت ناصرالدین شاه قاجار (۱۸۹۶-۱۸۴۸ م./ ۱۳۱۳-۱۲۴۴ ه.ق.) اولین نمایشگاه فرشهای شرقی در لندن (۱۲۴۷ ه.ق. ۱۸۵۱ م.) و چندین سال بعد (۱۲۹۰ ه.ق. ۱۸۷۲ م.) دومین نمایشگاه فرش در وین برگزار می شود. این دو نمایشگاه باعث شناساندن قالی ایران به اروپاییان و گسترش بازرگانی و کاربرد عمومی آن در میان مردم مغرب زمین می گردد. به همین خاطر در اکثر سفرنامه ها اشاره به کارگاه های بافندگی و شیوه تولید فرش در ایران می شود. تعدادی از این سفرنامه ها عبارتند از:

سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس (سرپرسی سایکس)،

ایران و ایرانیان عصر ناصرالدین شاه (س.ج. و بنجامین)، ایران امروز (ایران و بین النهرین) (اوژن اوبن)، ایران و مسئله ایران (لرد کرزن)، سفرنامه از خراسان تا بختیاری (هانری رنه دالمانی)، بیست سال در ایران (جان ویشارد)، سفرنامه یوشیدا ماساهارو (یوشیدا ماساهارو)، سفرنامه پولاک (یاکوب ادوارد پولاک)، شرح سفری به ایالت خراسان (سی.ام. مک گرگور) و... اشاره نمود.

در بین کتابهایی که در مورد تاریخ ایران به دست تاریخ نگاران ایرانی تألیف شده است، تعدادی از آنها دارای مطالبی در مورد فرشهای ایرانی است، مورخان این کتابها در هنگام ذکر وقایع دربار و یا خراج های حکام ایرانی اشاراتی به فرش هایی دارند که در نواحی مختلف ایرانی بافته می شده است. برخی از این کتابها عبارتند از: تاریخ طبری (محمد بن جریر طبری ۳۱۰-۲۲۴ هـ.ق)، تاریخ بیهقی (ابوالفضل بیهقی ۴۶۹-۳۸۱ هـ.ق)، زبده التواریخ (حافظ آبرو در گذشته به سال ۸۳۳ هـ.ق)، تاریخ عالم آرای عباسی (اسکندر بیگ ترکمان منشی ۹۶۸-۱۰۴۳ هـ.ق)، مطلع الشمس (محمد حسن خان صنیع الدوله ۱۲۹۵/۱۳۱۳ هـ.ق)

از دیگر منابعی که می توان عبارت فرش را در آن جستجو کرد، دیوانهای شاعران فارسی زبان است، که در برخی از اشعار آن عباراتی مانند فرش، قالی، پلاس، بوریا، گلیم و... آمده است. **ج- نقاشی ها، نگاره ها و عکسهای باقی مانده از دوران گذشته:**

یکی از منابعی که محققان غربی به آن توجه کردند و مقالاتی در مورد آن نوشتند نگار گری ایرانی است. برخی از محققان با تاکید و مطالعه دستبافتهایی که در نگاره های مکاتب مختلف هنری ایران (تبریز اول، هرات، تبریز دوم، اصفهان و...) طراحی و اجرا شده است سعی کردند شیوه طراحی فرش تا قبل از عصر صفویان را مشخص کنند. اولین کسی که مقالاتی در این مورد به نگارش در آورد آمی بریگز بود. او فرضیاتی درباره طرح و رنگ فرشهای ایرانی بر مبنای مقایسه آنها با نگاره های قرن ۹ هـ.ق/۱۵م مطرح نمود. این فرضیه ها با توجه به اشکالاتی که داشت، مورد توجه کارشناسان فرش قرار گرفت. بریگز در اولین مقاله خود به فرشهای هندسی و در مقاله دوم به فرشهای با طرح اسلیمی همراه با نقش گل و بتنه پرداخت. ایده او بعدها در ایران باعث چاپ کتاب فرش بر مینیاتور تألیف علی حسوری می گردد.

از جمله منابعی که می تواند به امر تحقیق در این مورد کمک کند می توان به کتابهای زیر اشاره نمود: سیر و صور نقاشی ایران (آرتور اپهام پوپ)، معراج نامه (ماری رزسگای)، باغهای خیال، هفت قرن مینیاتور ایران (آن ماری کورکیان و ژان سیکر)، نگاهی به نگارگری در ایران (بازل گری) و

در عصر قاجار، دوربین عکاسی وارد ایران گردید، عکسهای بسیاری از شاهان ایران، حاکمان محلی و رجال دولتی موجود است که در آنها می توان فرشهایی را مشاهده نمود که به عنوان زیرانداز و یا تزیین پس زمینه به دیوارها آویزان شده

است، این تصاویر می تواند گویای طرح هایی باشد که در عصر قاجار رواج داشته است و طبقه ای خاص از مردم آنها را خریداری می کرده اند.

د- فرش ها و دستبافتهایی که در موزه های فرش نگهداری می شود:

موزه از جمله مکانهایی است که با نگهداری و معرفی آثار، بیشترین سهم را در معرفی آثار هنری دارد. شاید دو موزه مهم دنیا از نظر محققان فرش ایرانی با توجه به مقالات و اشاراتی که داشته اند موزه ویکتوریا و آلبرت لندن و موزه آرمیتاژ هستند، نگهداری دو فرش گرانبهای ایرانی (قالی اردبیل و قالی پازیریک) باعث شده است که در کمتر کتاب یا مقاله ای ذکری از نام این دو موزه نشود. این دو موزه در مقایسه با موزه فرش ایران، آثار به نسبت کمتری در زمینه فرش دارند، اما در دسترس بودن عکسهایی با کیفیت مناسب از این دو اثر، سبب معرفی گسترده موزه و این آثار شده است. اما متأسفانه موزه فرش ایران از این فرصت (مطرح شدن و تبلیغ مجانی توسط محققان) کمترین بهره را برده است.

ه- بازار و افراد کارشناس و خُبره:

بخشی از مهمترین ابزارها برای ورود به دنیای فرش کارشناسان و افراد خُبره ای هستند که در بازارهای فرش به امر تجارت فرش مشغول هستند. برخی از این افراد مجموعه ای بی نظیر از دستبافتهای اصیل ایرانی را در فروشگاه ها، حجره ها، انبارها و یا خانه خود نگهداری می کنند. حضور در منطقه و سفارش به بافندگان روستایی باعث شده است که گنجینه ای بسیار نفیس از اطلاعات در ذهن آنها نگهداری شود. آنها نیاز به کسی دارند که بتوانند این سرمایه را مکتوب کند. گاهی اوقات برخی از این افراد خُبره و کارشناس به دلیل کهولت سن و فراموشی، اطلاعات غلط و گاه اشتباه را در اختیار محققان قرار می دهند و محقق با مطالعه و تطبیق با جدا کردن عبارات اشتباه می تواند مطالب مفید را ثبت نماید.

و- کتاب های فرش و هنر اسلامی:

در زمینه هنر اسلامی کتابهای بسیاری تألیف شده است که برخی از آنها ترجمه و برخی دیگر متأسفانه هنوز ترجمه نشده است. در این کتابها مطالبی مفید در مورد فرشهای ایرانی از دیدگاه یک کارشناس هنر اسلامی آمده است. نویسنده غیر ایرانی نگاه کلی تر و جامع تری به فرش ایرانی دارد و گاه مطالبی که بیان می کند به دور از تکلف و به صورت ساده تری بیان شده است. که می تواند راه گشا باشد. از جمله این کتابهای ترجمه شده می توان به موارد زیر اشاره نمود:

هنرهای خاورمیانه در دوران اسلامی (نعمت اسماعیل اعلام)، هنر و معماری اسلامی (شیل بلر و جان اتان. ام بلوم)، هنر اسلامی (عفیف البهنسی)، هنر اسلامی (باربارا برند)، تاریخ هنر اسلامی (کریستین پرایس)، شاهکار های هنر ایران (آرتور اپهام پوپ)، هنر اسلامی (دیوید تالبوت رایس)، تاریخ ایران دوره صفویان (دانشگاه کمبریج)، راهنمای صنایع اسلامی (موریس اسون دیماند)، هنرهای ایران (ر. دبلیو فریه)، هنر

اسلامی (ارنست کونل)، شاه عباس و هنرهای اصفهان (آنتونی وُلش)، باغهای ایران و کوشکهای آن (دونالد نیوتن ویلبر)، تاریخ صنایع ایران (ج. کریستی ویلسن)، اوجهای درخشان هنر ایران (ریچارد اتینگهاوزن، احسان یارشاطر) و...

کتابهایی که در مورد فرش ایرانی ترجمه یا تألیف شده است نیز می تواند کمک بسیار مفیدی باشد برای کسانی که می خواهند در این زمینه فعالیت داشته باشند، متأسفانه در این زمینه تعداد کتابهای خوب و مرجع زیاد نیست. و با نگاه کلی می توان حجم انبوهی از کتابهایی که فقط آلبوم تصاویر فرش هستند را مشاهده نمود. از بین کتابهایی که توسط ایرانیان در مورد فرش ایرانی به چاپ رسیده است و پس از چندین سال هنوز هم تازه هستند می توان به موارد زیر اشاره نمود:

فرشنامه ایران (حسن آذریاد و فضل ا... حشمتی رضوی)، دستبافتهای عشایری و روستایی فارس جلد ۱ و ۲ (سیروس پرهام)، شاهکارهای فرشبافی فارس (سیروس پرهام) قالیچه های تصویری ایران (پرویز تناولی)، قالیچه های شیری فارس (پرویز تناولی)، فرهنگ جامع فرش ایران (احمد دانشگر)، فرش ترکمن (علی حصوری)، فرش سیستان (علی حصوری) مبانی طراحی سنتی در ایران (علی حصوری)، موزه فرش ایران (لیلا دادگر)، برگی از قالی خراسان (تورج ژوله)، طراحان بزرگ فرش ایران (شیرین صوراسرافیل)، هنر و صنعت قالی در ایران (منصور ورزی)، تاریخ و هنر فرشبافی در ایران (احسان یارشاطر).

برخی از محققان اروپایی کتابهای لاتین درباره فرش ایرانی نوشته اند، این کتابها که تعدادشان محدود است به وسیله مترجمان ایرانی ترجمه شده اند، مهمترین آنها عبارتند از:

قالی ایران (سیسل ادواردز)، فرشهای ترکمنی (ژنرال بو گولیووف)، جلد ششم سیری در هنر ایران (آرتور اپهام پوپ)، قالی ایران - شاهکار هنر (اروین گانزروندن)، تاریخچه، طرح، بافت و شناسایی گلیم (آلستر هال و جوز لوچیک ویووسکا)، قالیهای ایرانی (آرمن هانگلدین).

سخن پایانی:

تمام مواردی که اشاره شد تنها گوشه ای از دریای بیکران کتابهایی است که با مراجعه با آنها می توان اطلاعاتی هر چند اندک در مورد فرشبافی ایران یافت، در این مقاله اشاره ای به مجلات تخصصی فرش و قالی، هنر های ایرانی و اسلامی نشده است که مطمئناً در آنها مطالب بسیار مفیدی توسط محققان ایرانی به نگارش در آمده است. همچنین کتابهای لاتینی که در بازار و یا کتابخانه ها موجود است و هنوز ترجمه نشده در این فهرست ذکری از آن نشده است. با نگاهی کلی به این کتابها متوجه می شویم برخی از نویسندگان این کتابها نگاهی جدید به فرش ایرانی داشته اند که با ترجمه آنها می توان به شناخت بهتری از فرش ایرانی دست پیدا کنیم. همانطور که در ابتدای مقاله بیان شد برای دریافت یک نکته کوچک در مورد فرشهای ایرانی دنیایی از کتابها و مقالات باید خوانده شود و با توجه به در دسترس نبودن برخی از منابع (تجدید چاپ نشدن) و یا محدودیتهای موجود، تحقیق در مورد فرش، امری مشکل و طاقت فرسا ست.